

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Februari 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PRT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Op verzoek der Redactie van het Bulletin vinden de lezers hier van mijne hand een korte beschrijving van dit Museum, ofschoon ik meen dat die taak niet juist bij voorkeur aan mij toekomt, doch vermoedelijk beter aan een ander opgedragen ware.

Toen in Juli 1899 de beide Koninginnen de Historisch-geneeskundige Tentoonstelling te Arnhem, bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst gehouden, met een langdurig en belangstellend bezoek vereerden, zeide H. M. Koningin EMMA tegen mij, dat H. M. het betreurde, dat al die leerzame en belangrijke voorwerpen weder uit elkaar zouden gaan, dat een daaruit gevormd blijvend Museum toch veel nut zou kunnen stichten. Deze juiste opmerking bracht mij op het denkbeeld te trachten zulk een museum tot stand te brengen.

Daartoe waren, zooals mij bij nader overweging bleek, drie zaken noodig:

- 1° de beschikking over een voldoende aantal voorwerpen;
- 2° het vinden van geschikte lokalen voor de plaatsing daarvan;
- 3° het bijeenbrengen van de noodige gelden, om de inrichting van zulk een museum te kunnen bestrijden.

Ik meende dat met de voorwerpen moest worden aangevangen. Maar ik was ook van oordeel, dat een pharmaceutisch gedeelte (hetwelk op de Tentoonstelling te Arnhem, uit den aard der zaak, ontbrak) aan het museum moest worden toegevoegd, om er de noodige afwisseling voor het groote, niet deskundig publiek in te kunnen aanbrengen, en begaf mij daarom het eerst naar de oudste apothekers in Amsterdam, met de vraag of zij mij daartoe voor hen nuttelooze, niet meer gebruikt wordende voorwerpen wilden afstaan. Die vraag vond bij verreweg het meerendeel niet dan de meest welwillende ontvangst, zoodat ik na eenige weken in het bezit was van een groote verzameling meer of min belangrijke pharmaceutische utensiliën, uitermate geschikt voor de inrichting van een oude apotheek en van een oud pharmaceutisch-chemisch laboratorium, zooals die voor ruim 100 jaren in Nederland in gebruik waren.

Maar al die schenkers wenschten, toen zij dien ouden rommel van vlieringen en zolders en uit kelders hadden voor den dag gehaald en schoongemaakt, nu ook zoo spoedig mogelijk daarvan ontlast te worden. Men verzocht mij dus dit alles binnen den kortst mogelijken tijd te willen doen afhalen. Doch waarheen? Ik had daarvoor natuurlijk niet de noodige ruimte ter beschikking en werd dus gedwongen onmiddellijk daarnaar om te zien.

Ik wendde mij in de eerste plaats tot den Heer Hoofddirecteur van het Rijksmuseum, omdat ik hoopte dáár wellicht later ook een blijvende plaats voor mijn museum te zullen kunnen erlangen.

Met de meeste welwillendheid werden mij echter door den Heer VAN RIEMSDIJK beide beslist geweigerd, 1° uit gebrek aan ruimte en 2° omdat de Heer v. R. van oordeel was, dat een museum, als het door mij bedoelde, geen kunstwaarde genoeg heeft om, zelfs als er plaats was, in het Rijksmuseum te kunnen worden opgenomen.

De Heer v. R. ging nog verder, en stelde mij lachend voor om het Rijksmuseum te willen ontlasten van een verzameling pharmaceutische voorwerpen, door de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Pharmacie voor jaren daaraan in vollen eigendom afgestaan, omdat deze Maatschappij geen kans zag daarmede het oorspronkelijk beoogde doel, de oprichting van een Oud-Hollandsche apotheek, ten uitvoer te brengen.

Dit voorstel lachte mij zeer toe, doch de uitvoering bleek bij nader inzien alleen dan mogelijk te zijn, wanneer er een vorm kon worden gevonden, waaronder de Staat geneigd zou zijn zijn eigendom in bruikleen te geven, b. v. ter plaatsing in het Stedelijk Museum der hoofdstad.

Die mededeeling bracht mij op de gedachte derwaarts te gaan, in de hoop dáár gelukkiger te zullen slagen in het vinden van een voorloopige, en wellicht later definitieve plaats. De conservator van het Stedelijk Museum, de Heer VAN SOMEREN BRAND, vond mijn plan niet verwerpelijk en zegde mij terstond zijn medewerking gaarne toe, omdat er in het Stedelijk Museum eenige lokalen, waarover nog niet bepaald beschikt was, ledig stonden.

Ik richtte daarop tot B. & W. het verzoek om mij voor het vermelde plan de bedoelde lokalen in het Stedelijk Museum in bruikleen te willen afstaan, en daarbij tevens de beschikking te geven over verschillende gemeenteeigendommen, die in zulk een museum als ik beoogde beter op hun plaats zouden zijn, dan in hun tegenwoordige verblijven, zoo als de gasthuizen, het stedelijk armenhuis, e. a.

Officieus werd mij daarop geantwoord, dat er geen beslissing op mijn vraag kon worden genomen, alvorens ik had aangetoond over de noodige fondsen te kunnen beschikken, die voor de inrichting van zulk een museum zouden noodig zijn. De Burgemeester toch was niet geneigd daarvoor ooit gelden, hoe gering ook, door de belastingschuldigen opgebracht, te bezigen.

Daarbij werd mij tevens de vraag gedaan: »wie later het bestuur van dit geprojecteerd museum in handen zou hebben»?

Die vraag was voor mij een vingerwijzing om aan mijn museumplannen het zuiver individueel karakter te ontnemen, ze daardoor op een meer vasten bodem over te brengen.

Na overleg met eenige deskundige vrienden besloot ik er een Stichting van te maken, die in December 1900 tot stand kwam, onder den naam van *Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum*, waarvan mijne medebestuurders mij het voorzitterschap opdroegen.

Toen nu op de eerste vergadering in Januari 1901 bleek, dat de mij van vele kanten, ook door de beide Koninginnen, toegezegde gelden voldoende waren, om, met het oog op de gemaakte begrooting, aan uitvoering van de plannen te gaan denken, werd besloten dit aan B. en W. te berichten. De Stichting herhaalde mijne vroegere aanvraag aan het gemeentebestuur, om de noodige lokaliteiten in bruikleen te willen afstaan.

Op dit verzoek werd terstond gunstig beschikt. Daardoor heeft de Stichting het gebruik gekregen van vier kabinetten, rechts van den ingang gelijkvloers, in het Stedelijk Museum. Daar zijn nu gemaakt een Oud-Hollandsche Apotheek en een Oud-Amsterdamsch Laboratorium, beide met gebruikmaking van de reeds genoemde in het Rijksmuseum aanwezige voorwerpen, die het Z. E. den Minister van Binnenlandsche zaken behaagd heeft daartoe in bruikleen af te staan; voorts een zaal voor krankzinnigenverpleging, naar de daarvan bestaande plattegrond-teekening in NIEUWENHUY'S Geneeskundige plaatsbeschrijving van Amsterdam, geheel betimmerd met het daarvoor uit het Buiten-Gasthuis uitgebroken materiaal, d. w. z. van de zaal die den naam van »Hokkenzaal» droeg. In het vierde kabinet

eindelijk is de Oud-Hollandsche (18e eeuwse) kraamkamer, naar de beroemde schilderij van CORNELIS TROOST, ingericht.

Zoo vindt men dan het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum binnengaande, door de deur waarboven *d' Moor* als gaper, tusschen papaverbollen, hertshoornen en tanden van zaagvisschen, uithangt, een apotheek uit het midden der 18e eeuw, in een Louis XVI betimmerd vertrek. In de muurkast vindt men 138 Oud-Delftsche standpotten en stroopkannen, benevens een verzameling flesschen uit dien tijd, alle met haar eigenaardige ingebrande, geëmailleerde of geschilderde etiketten. De beide toonbanken staan vol met geheel of gedeeltelijk gereedgemaakte dranken, mortieren, vijzels, pleister- en pillenplanken, spadels, balansen en gewichtsblok.

Onder de merkwaardigste voorwerpen op de toonbank behoort zeker een in goud (Eng. Indisch drijfwerk) gevatten, aan een dito ketting hangenden, Bezoar-steen, waarvan de daar naast liggende origineele quitantie aldus luidt:

»Wij onderscreeven als voogden over Jonckvrouwe Constanca Johanna Loten, approbeeren en consenteeren, inne de verkoop van de petro porco door vrouwe Cristina Clara Strick van Linschoten, Wed. van de hr. Josep Loten, en over sulxs moeder van de voorgemelde Constantia Johanna Loten, gedaan ter somme van ses en twintigh hondert guldens ten behoeve van de heer N. van de Pol uit Utrecht den 24 Augusti 1700 vier en dartigh''.

C. C. STRICK VAN LINSCHOTEN.
Wed. JOSEPH LOTEN.

J. STRICK VAN LINSCHOTEN.
J. C. LOTEN.

Wat deed men met zulk een steen, hoor ik de lezers vragen. Zulk een voorwerp, bestaande uit een conglomeraat van galzuren, en afkomstig uit de maag of de ingewanden van herten, geiten, lama's en andere herkauwers in Eng. Indië en van Ceylonsche varkens, werd destijds gebezigd als opwekkend middel in den doodstrijd. Wanneer iemands krachten snel afnamen en men vreesde »dat het zou afloopen met den zieke'', werd de apotheker met den bezoarsteen geroepen. Er werd een glas zoeten wijn ingeschonken, de bezoarsteen werd aan de ketting gedurende vijf minuten gehangen in den wijn, die daarna aan den zieke werd toegediend. Men meende dat dan een gedeelte van den steen in den wijn werd opgelost en betaalde het dienstbetoon van den apotheker steeds contant, naar verhaald wordt, in Amsterdam: met niet minder dan *f* 25.

Tegenover de winkelkast vindt men de groote eikenhouten kruidenkast, met 36 laden en bovenaan in de kap de loketten, waarin de pleisters, in rollen voor de aflevering gereedgemaakt, als kogelstapels liggen. Daarnaast aan de andere zijde van den ingang vindt men de fraaie notenhouten, als een linnenkabinet betimmerde, simpliciekast van 1765, op wier kap zich het, uit een wortelstok gesneden, beeld bevindt van een man, die in kleeding vrij wel overeenkomt met een Transvaalschen boer, en een schoof of pak kruiden in den arm draagt. Aan de andere zijde van de dubbele deur, die naar des apothekers huiskamer (de opkamer) leidt, vindt men een simpliciekast

van 1805, geadapteert aan de in dat jaar ingevoerde Pharmacopaea Batava. Wanneer ik nu nog de eikenhouten glazen kast, waarin meer dan $1/2$ dozijn clysteersputen op hangers geplaatst zijn, de leksteen in orgineele eikenhouten betimmering, de vergulde zonneklok en de Boerhaave'sche stoof, benevens het prachtige koperen kooktoestel op dito voet, en de groote wit marmere mortar op houten voetstuk vermeld heb, dan heeft men een oppervlakkige beschrijving van de voornaamste voorwerpen die in de apotheek worden gevonden. Eigenlijk zouden daarbij nog moeten genoemd worden de voor de vensterruiten hangende elandsklauwen (die gehuurd en in den kap van de wieg werden gehangen, als voorbehoed- en geneesmiddel tegen stuipen), de wassen tepelringen voor zwangere of zogende vrouwen, en het glazen donderglas, dat beter en juister dan de beste aneroid barometer waarschuwt, of de »jufvrouw'' haar groen regenscherm al dan niet moet mede nemen als zij uitgaat.

In den hoek tegenover den ingang vindt men een glazen deur, die een kijkje in en den toegang tot het »*Stoockhuys*'' geeft, want de overheid bepaalde »geen Apothecar sal vermogen eenig medicament in 't Dispensatorium gemeld bij een ander te laten maken in of buiten deese stadt, maar die zelfs voor zijn winkel moeten gereed maken, op een boete van telkens 10 gulden''.

De steenen vloer, van prachtige, oude aan het Buiten Gasthuis ontleende klinkers, de pomp en de gootsteen, de groote schouw waaronder drie fornuizen, waarvan twee voorzien zijn van koperen ketels met tinnen helmen en de derde een groote glazen kolf in een zandbad vertoont, doen onmiddellijk zien dat daar hard gewerkt wordt.

De horizontale en de verticale vruchtenpers, de ijzeren vijzel, de twee koelvat. de verplaatsbare steenen vuurhaard, waarop in een groote koperen pan de decocta gekookt worden, getuigen daarvan evenzeer. Overal heeft men steeds licht bij de hand, want behalve de groote koperen hanglamp onder de schouw, wier achterwand gevormd is van kostelijke bruine, alweer uit het Buiten Gasthuis medegenomen, estrikken uit de 17e eeuw, staan hier en daar de vetkaarsen op blokken gereed, om zoodra de schemering invalt den knechts te vergunnen den arbeid voort te zetten, en den noodigen voorraad voor den volgenden dag in gereedheid te brengen in de groote grijze aardewerkkannen met houten deksels, die voorzien zijn met plankjes waarop de inhoud vermeld staat.

Maar daar dat harde werken ook hard stoken beteekent, was bij de Brandkeur van 20 Februari 1685 o.a. bepaald, »dat alle meer vuurs tot vordering van haar neringe van doen hebbende, als tot haar ordinari huyshouding nodig is, haar neringe niet sullen mogen doen, sonder kennis van myne Heeren van den Geregte.'' En voorts »dat alle andere, vuur tot Handwerk of Neringe gebruyckende, zullen gehouden wesen tot haar behoefte te kopen en te onderhouden vier leere Brandemmers, gemerkt met haar eygen Merk en de Number van de Wyck daarin zij wonen, op pene van

een halve gulden voor elke Emmer te verbeuren; zonder nogtans dezelve uyt te moeten leveren, dan tot afwering van haar eigen peryckel, ten ware zulks door eenig bevelhebber omtrent den Brand wierde geordonneert." Daarom hangen naast de schouw vier lederen brandemmers, uit het Museum van de Brandweer der Hoofdstad, gemerkt d'Moor Wyck LV; voor de grap hebben de knechts een grooten, aan den zolder opgehangen, hagedis de houding gegeven, alsof dit diertje zijn dorst uit een diep emmers ging lesschen. Maar er is nog een ander dier dat in het Stoockhuys niet mocht ontbreken. Naast de schouw vindt men in den muur gemetseld een prachtige, 18e eeuwse gevelsteen, waarop een groote salamander in zijn vlammenbed, omgeven door sierlijke rococo ornamenten. Rondom aan den wand vindt men ten slotte hangers, die gevuld zijn met retorten, kolven, buizen en flesschen van allerlei vormen, wier verschillende kleuren met de vuil bruine latten een kleurenmengeling vormen, die aller aandacht trekt. Dit Stoockhuys is ook nog uit een ander oogpunt merkwaardig. Het is toch, met geringe wijziging en uitbreiding, een getrouwe reproductie van het laboratorium dat door den apotheker P. SCHONK, op het einde der 18e eeuw, aan de Schans bij de Zaagpoort werd gebruikt. In 1799 werd het overgenomen door den apotheker A. J. D'AILLY en kort daarna door diens vriend, den grooten tooneelspeler J. JELGERHUIS V.Rz. vereeuwigd op twee uitnemende olieverfdoeken, die ook het eigendom zijn van het G. M. Ph. Museum, dank zij de vrijgevigheid van den Secretaris der Stichting, den Heer A. J. RIJK, die indertijd in datzelfde laboratorium door een der nazaten van D'AILLY in de geheimen der pharmacie werd ingewijd.

Onder den gevelsteen leidt een fraai betimmerde oude eikenhouten deur met klink naar het medisch gedeelte van het Museum. Wanneer men die deur achter zich heeft is men in het oude Buiten Gasthuis. Men loopt op een, naar het midden hellende, roode estrikken vloer, waarin naast de groote kachel de zinkput met open rooster, ten einde de meiden de moeite te besparen het gebruikte water naar buiten te dragen. Daar in dat vertrek, met zijn hoog kerkraam, dikke muren, rondom loopende gaanderij en gezellige bestekamer, zonder stankafsluiter of ventilatie, woonden immers maar onzindelijke krankzinnigen. Des Zondags in de aanwezige rolkoets, een overdekt ledikant met tralies, naar buiten gebracht, dienden zij in de 18e eeuw den medeburgers tot veredelend vermaak, evenals thans de wilde dieren in de dierengalerij in den dierentuin. Waren zij daarin niet vertrouwd, wegens hun opgewondenheid, dan zaten zij in de cel, waar licht en lucht van boven invallen, achter de massieve deur met looperslot, vier grendels en ijzeren bout. In die deur vindt men nog de indrukken van de nagels der onrustigsten; aan het kijkgaatje of luikje, de flarden van het stuk getrokken of gebeten linnen, dat als kussentje daarop was aangebracht. En waren zij ook voor dit onmenselijk verblijf niet geschikt wegens hun onzindelijkheid, dan vertoefden zij in een bedstede met ijzeren tralies, die geheel met lood gevoerd is, omdat dit metaal het minst werd aangetaast door urine en faeces. Dit alles werd schoongemaakt met

emmers water, dat dan tevens diende om den vloer te reinigen en afliep in den zinkput.

Wanneer ik daarbij nu nog vermeld de kiep of dekselkrib, voor lijdens aan vallende ziekte, eigenlijk een groote koffer met getraliede wanden en deksel, de dwangbuizen, hand- en voetboeien, spuw- of bijtmasker en de mof, een ceintuur waarop twee lederen handzakken, die om de pols met een riem werden dichtgesloten, dan heeft men een flauw denkbeeld van de krankzinnigen-behandeling met dwangmiddelen, zooals die tot in 1850 à 60 overal in gebruik was. Die methode, in de wetenschap onder den naam van het *Restraint* bekend, is thans in alle beschaafde landen afgeschaft. De daartoe benoodigde hulpmiddelen zijn vernietigd, uit schaamte voor de vroeger bedreven wreedheid, en van het thans levend geslacht zal weldra niemand meer over zijn, die dat alles ooit gezien heeft, of zich daarvan een juiste voorstelling zal kunnen maken.

Daarom heb ik gemeend de geschiedenis van mijn vak van nut te zijn, door het zoo compleet mogelijk aan de vergetelheid te ontrukken. Ik meen ook zonder grootspraak te kunnen zeggen dat, daar het nergens elders in Europa te vinden is, Nederland daardoor een attractie'rijker is geworden, die zoowel vakmensen als leeken met belangstelling zullen bezichtigen, op gevaar af dat de herinnering er aan hen zal doen droomen van al die akeligheid, van die onmenselijke behandeling van zieke natuurgenoeten.

Deze overweging deed mij besluiten de bezoekers van de »Hokkenzaal'', de Hollandsche »*Folterkamer*'' , een tegengift toe te dienen. Ik meende daarvoor niets beter te kunnen kiezen dan de Oud-Hollandsche Kraamkamer, naar Troost's beroemde schilderij, die ook wel is waar door al haar doovekolen, (in de stoof van de kraamheer, in die van de baker, in de vuurmand) een bijna even treurig denkbeeld geeft van de hygiëne der 18e eeuw, als de zinkput met zijn buurvrouw de kachel, maar die toch aan den anderen kant met haar heerlijke rust, haar gedempt licht, de prachtige betimmering Louis XIV, haar niet minder rijke schoorsteen en wandspiegels, en de voortreffelijk geslaagde beelden een wellust is voor de oogen.

De voorstelling behoeft voor de lezers van dit Bulletin, die haar natuurlijk alle kennen, niet nader te worden besproken. Het zij genoeg er op te wijzen, dat dank zij veel geld, veel werk, en de hulp van vele artistieke handen de reproductie bijna photographisch getrouw is, alleen in enkele opzichten nog rijker kamer, meer meubelen en ander huisraad te zien geeft dan de prent, die in den hoek van het vertrek in lijst op een ezel is geplaatst, opdat ieder bezoeker zien zou dat de bedoeling van de Kraamkamer is, Troost's meesterwerk te copiëeren op oogbedriegelijke wijze. Onder den indruk van dit verheffend huiselijk tafereel wensch ik allen bezoekers van het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum, en ook den lezers van dit artikel, een goeden nacht toe.

DR. C. E. DANIELS.

Veilingen.

Op de veiling van eenige schilderijen, afkomstig van de voormalige teekenacademie te Middelburg en uit de verzameling van Baron de P. (Pret de Rose de Calesberg te Antwerpen volgens de aanteekening bij No 12 en 26) die te Amsterdam den 9 December 1902 onder leiding van Fred. Muller & Co werd gehouden, zijn de volgende prijzen besteed:

No 1. Italiaansch landschap, op naam van J. Asselijn, maar van een andere, hoewel verwante hand, met een aardig lichteffektje *f*200 (W. Dahl. Dusseldorp).

No 2 en 3. Portretten van een echtpaar door J. de Baen 1687, decoratief en oppervlakkig *f*870 (Mej. Brasser).

No 4. Winterlandschap van N. Berchem, naar het mij voorkwam een zeer bedenkelijk pastiche uit den tijd van Schweickhardt en consorten *f*200.

No 5. Paardemarkt van G. Berckheyde, een aardig Hollandsch motief zonder architectuur *f*790 (van de Poll).

No 6. Groote vischmarkt van Joachim Bueckelaer *f*700 (de Coninck, Brussel).

No 7. Voluitgemerkt stuk van den zeldzamen Gerrit Bleeker, 1634 gedateerd, de inneming van Jericho voorstellende, in zijn geelbruinen toon, die verwantschap verraadt met Benjamin Cuyp *f*60 (Kesner).

No 8. Bloemen, op naam van A. Bosschaert, doch uit een veel latere kunstperiode, d. w. z. die van G. P. Verbruggen *f*85 (dezelfde).

No 10. Mansportretje in 't zwart ten voeten uit op naam van G. Coques, doch voor hem die de aardige kleine portretjes van H. Pot kent, zooals die bij Liechtenstein, te Dresden, Chantilly en elders, een karakteristiek werk van dezen meester. De elegante houding is waarschijnlijk de reden voor de toeschrijving aan Coques geweest. Hij zoowel als Pot ontleenden dezen zwier aan hun gemeenschappelijk voorbeeld Antoni van Dijk *f*1030 (Preyer).

No 11. »Monstra te esse matrem,» zonder eenigen grond aan Petrus Christus toegeschreven, omdat het uit de buurt van diens geboorteplaats afkomstig is *f*700 (dezelfde).

No 12. Een fraai mansportret in levensgrootte, niet ten onrechte door den catalogus geprezen als een der fraaiste portretten die in de laatste kwarteeuw in Holland in veiling zijn geweest. op naam van A. Cuyp. Inderdaad maakte het bij den eersten aanblik een verrassenden indruk, die evenwel bij aandachtiger beschouwing geen stand hield. Het was meer wat de Duitschers noemen een »Blender» dan een intiem kunstwerk of individueel opgevat portretstuk. Ook was het niet van Aelbert, maar van Jacob Gerritsz. Cuyp *f*6400 (Johnson, Philadelphia).

No 13. Kinderportret, ten onrechte genaamd J. G. Cuyp *f*790 (Frau Wertheimer te Frankfurt).

No 15. Het geven van aalmoezen, in een rijke architectuur door D. v. Deelen *f* 86 (Olivier).

No 16, 17. Drie portretten van Delvenaars uit het jaar 1587, toegeschreven aan den ouden J. W. Delff, hetgeen niet onmogelijk is; het echtpaar *f* 925 (Frau Wertheimer), de jonge dame alleen *f* 480 (Preyer).

No 18. Portret eener oude vrouw in een pelsmantel op naam van G. Dou. Schijnt het stukje te zijn dat door Smith onder No 11 beschreven is en dat omstreeks het midden der achttiende eeuw in de verzameling van Willem Lormier was. Of het echter een Dou is, is een tweede vraag, die ik niet bevestigend durf te beantwoorden. Ik herken er zijn toets, coloriet en penseelstreek niet in, noch dien van zijn vroegen tijd toen hij nog onder den directen invloed van Rembrandt stond, noch ook dien uit zijne latere zelfstandige periode, waaruit wij hier te lande zulk voortreffelijke stukken van vergelijking bezitten in de portretjes der verzamelingen Steengracht, Dupper en van den Berch van Heemstede. Toch waag ik het evenmin den naam van een anderen artist er voor te noemen en vermoed slechts dat in de toekomst zij zullen blijken gelijk te hebben gehad, die er een uitmuntende oude copie naar Dou in zagen, een meening die ook ondersteund wordt door den prijs, dien het opbracht *f* 2350 (Museum Boymans, Rotterdam).

No 19. Oude vrouw door eene deur kijkend, copie naar G. Dou *f* 200.

No 20. Dorpsgezicht, links 1644 gedateerd en met het monogram van J. C. Droochsloot gemerkt *f* 220 (van der Schilde).

No 21. Het leege glas, op naam van J. A. Duck, in werkelijkheid een der weinige zeker echte stukken van Isaac Koedijck. Ik heb over dezen schilderdilettant in het Jahrbuch der Kön. Preussischen Kunstsammlungen Afl. 1 van 1903 een en ander medegedeeld en daarbij ook de lotgevallen van dit stuk vermeld *f* 420 (Teruggekocht).

No 23. Halt van reizigers, op naam van B. Gael. De kooper, de scherpziende verzamelaar Werner Dahl te Dusseldorp ontdekte er evenwel de volle handteekening van Isaac Ostade op, met wien het inderdaad veel meer overeenkomst heeft dan met B. Gael *f* 270.

No 25. Importante Italiaansche marktscene van Antoni Goubau, voluit-gemerkt, 1644 gedateerd, zeer Lingelbachachtig *f* 465.

No 25a. Gezicht op het Haarlemmermeer van J. van Goyen, met het monogram gemerkt en 1651 gedateerd. Van de drie van Goyens dezer veiling was dit de minst belangrijke en voor mijn persoonlijken smaak de minst aantrekkelijke, vooral wegens den chocoladebruinen toon van het geheel. Hiertegenover staat, dat het in zijn dunne breede manier van schilderen de volkomen maëstria van den kunstenaar verraadt. Het stuk maakte op het eerste gezicht den indruk van een fragment, doch dit bleek bij nauwkeurige beschouwing van het van achteren ongerepte, oud-afgeschuinde paneel niet het geval te zijn *f* 1025 (Museum Boymans, Rotterdam).

No 26. Duinlandschap van denzelfden schilder, eveneens gemono-

grammeerd en 1640 gedateerd. Een zijner bekende motieven van den zandigen duingrond, mooi van verlichting en voor zijn doen frisch van kleur, in dit genre zeker een zijner best geslaagde penseelwerken *f* 3150 (Baron Sweers de Landas in concurrentie met het Museum te Leiden).

No 27. De naderende storm van denzelfde en één jaar vroeger d. w. z. in 1639 ontstaan. Dit stuk stelt een gezicht over een onmetelijke breede stroomen voor, die de geheele oppervlakte van het schilderij inneemt. Alleen geheel rechts ziet men een door een muur en een torentje versterkten haveningang en aan den horizon links een microscopisch fijnen toren en windmolen. Voor 't overige niets dan water en daarboven de zwaar bewolkte lucht, waarin links de pikzwarte onweerswolken komen opzetten. Niettegenstaande de eerste bliksemschichten reeds de lucht doorklieven heerscht er nog doodelijke stilte in de atmosfeer, de zeilen der schepen hangen slap, het water wordt niet meer dan gerimpeld en de visschers zijn nog bezig hun netten in te halen. Het is het oogenblik dat aan de uitbarsting van den storm voorafgaat. Nog één seconde en dan zal op de bliksemschicht de bulderende donderslag volgen, zal de wind opsteken, zal de laatste zonnestraal die nu nog door de wolken breekt, verdwenen zijn en de regen zich in zware druppelen uit de zwarte wolken ontlasten.

Dit oogenblik heeft van Goyen gekozen voor zijn tafereel en daarin een zijner meest aparte maar ook zijner meest volkomene kunstwerken geleverd, waardoor hij zich plaatst in de eerste rij onzer rivierschilders. Anderen zooals Ruisdael en W. v. d. Velde hebben onweer en storm zelf op meesterlijke wijze op het doek gebracht, maar mij is uit de geheele Hollandsche school geen werk bekend, waarin op zoo'n indrukwekkende en tevens sobere wijze de stilte vóór den storm is weergegeven.

Het was voor hen, die dit stuk onder gunstige verlichting gekend hadden, wel merkwaardig te zien, hoezeer het aan werking verloor onder het koude bovenlicht van het veilingslokaal en in de onrustige omgeving daarvan. Hieraan is het waarschijnlijk toe te schrijven dat dit werk, aan hetwelk ik gaarne een plaats in een onzer musea had gegund, voor *f* 2250 geen koper vond en teruggekocht werd.

No 28. C. de Heem, Stilleven *f* 400 (F. Buffa & Cie).

No 29. Mansportret, volgens opgave van den catalogus voluit gemerkt: Bartholomeus van der Helst 1654 *f* 350 (de Coninck, Brussel).

No 30. Damesportret, door denzelfde?, een fragment *f* 180.

No 31. Adam en Eva door J. Jordaens *f* 530 (Hamburger).

No 32. Damesportret, op naam van C. Ketel *f* 360.

No 33. Portret eener dame in een park, heette Nic. Maes, doch was een zeer typisch schilderij van Joh. Mijntens *f* 575.

No 34, 35. een altaarstuk en een mansportret, beide als onbekende Deutsche school gecatalogiseerd, doch beide zeker Nederlandsch *f* 440 en *f* 50.

No 37. Salomo aan de afgoden offerend, het schilderij dat velen onzer in de teekenacademie te Middelburg gekend hebben en dat indertijd door

V. de Stuers op grond van eenige decoratieve letters BVS aan den schilder Buys, broeder van Jacob Cornelisz. van Oostanen werd toegeschreven, een conjectuur, die hoe vernuftig ook, niet bleek vol te houden toen er een werkelijk voluit gemerkt stuk van dezen schilder aan het licht kwam. In werkelijkheid is dit tafereel van Zuid-Nederlandsche afkomst; het verraadt vooral in de typen, zooals door verscheiden personen onafhankelijk van elkaar werd opgemerkt, groote overeenkomst met het van der Weyden-achtige altaarstuk uit de Lieve-Vrouwenkerk te Antwerpen en zal vermoedelijk evenals dit tafereel van Brabantschen oorsprong geweest zijn. Het vertoonde verschillende sporen van overschildering, doch deze schenen mij met uitzondering van die in het hoofd van Salomo niet van ernstigen aard en kwamen vooral in de accessoires voor. Het werd voor *f* 5900 het eigendom van 's Rijksmuseum en mag als een belangrijke aanwinst voor het primitieven zaaltje geboekt worden.

No 43. J. M. Molenaer, muziekuitvoering in de herberg *f* 500.

No 44. Portretten van Sara Antheunis en een tweede vrouw door M. v. Musscher, in een aardig interieur met uitvoerig behandeld bijwerk, de figuren wat groot voor de kracht van den schilder en daardoor wel wat hard *f* 2300 (Fischer Bögel).

No 46. De kraamkamer uit de collectie Snoeck van Loosen door M. Naiveu, bont en hard, maar aardig voor de zeden van den tijd *f* 330.

No 47. Allegorische verheerlijking van den Westphaalschen vrede door Adriaen van Nieulant, met het portret van den schilder in den hoek, een onbehagelijke en mislukte navolging van Vlaamsche voorbeelden *f* 930.

No 48. Interieur van A. v. Ostade in zijn vroegen, bruinachtigen toon *f* 800.

No 49. Man in Rembrandtiek costume in ruitvormig formaat door H. Pot, voluit gemerkt, geheel anders van opvatting en behandeling dan het hierboven vermelde portretje en het meest overeenkomende met twee voorstellingen van een gierigaard die ik in Italië zag, de eene in de Uffizi, de tweede bij Dr. Gustav Frizzoni te Milaan *f* 1225 (Preyer & Co).

No 50. E. van der Poel, brand bij nacht, zeer dicht bij Colonia staande *f* 135.

No 52. Damesportret van J. A. v. Ravesteyn, niet geheel zuiver op de graat. Ik aarzelde tusschen een oude copie naar dezen meester en een werk van zijn broeder Anthoni *f* 2900 (Lemaqueau).

No 53. Portretten van een echtpaar beschreven als in de manier van denzelfde. Ik zoude ze voor goede en karakteristieke werken van G. Gortzius gehouden hebben, indien zij niet van 1621 gedateerd geweest waren, terwijl men voor het sterfjaar van den schilder 1616 of 1618 aanneemt. In ieder geval waren zij eerder uit zijn school dan uit die van Ravesteyn *f* 450.

No 54a. Sal. v. Ruysdael, mooi Hollandsch rivierlandschap in zijn van Goyen-achtigen trant, met het monogram gemerkt, 1626 gedateerd. Dit jaartal schijnt er aldus op te staan, maar het is moeilijk aan te nemen dat

men omstreeks dien tijd reeds zoo »tonig'' schilderde. Ik vermoed dat men het 1636 moet lezen *f* 1200 (Mevrouw Smit, Rotterdam).

No 55. De verrassing bij kaarslicht, door G. Schalcken *f* 200.

No 56. M. Simons, uitvoerig stilleven, links bloemen, rechts vruchten, voor den schilder zeer goed, voluit gemerkt *f* 900 (van Gorkum, Utrecht).

No 56*. Biddende familie, copie naar een bekenden Jan Steen, die o.a. in den catalogus van Sedelmeyer is afgebeeld en waarvan andere copien zich bevinden te Lützschena en in de verzameling Glitza te Hamburg *f* 425 (Vos).

No 57. Herman Steenwijck. Gezicht in een schuur met een aardig effect van invallend licht, een zeer apart stukje voor den meester *f* 210 (Olivier).

No 60. D. v. Tol. Interieur met bellenblazende kinderen, heeft nogal geleden *f* 220.

No 62. D. Verburgh, twee panorama-achtige rivierlandschappen uit den verval tijd onzer kunst met de laatste herinneringen aan de stukken van H. Saffleven, Ph. Koning en den Haarlemschen Vermeer, aan wie zijne stukken afwisselend worden toegeschreven. De schilder, een Rotterdammer, vertoefde in Suriname, zooals uit een aantal teekeningen en uit een DVB gemerkt stuk in het Museum te Kopenhagen blijkt, dat evenwel in een geheel anderen toon geschilderd is, dan deze stukken *f* 250.

No 63. Joh. Verspronck, mansportret, zou volgens een oude aantekening op de keerzijde het portret van B. v. d. Helst door S. v. Hoogstraten, in 1664 gedaan zijn. Nu is van der Helst zeker *niet* de voorgestelde persoon, de camæleon-achtige Hoogstraten zou de schilder kunnen geweest zijn, doch onbevangen gezien heb ik het meest aan het werk van H. Berckmans moeten denken, zooals aan zijn portret in de verzameling-de Ruyter *f* 175 (Halijn, Antwerpen).

No 64. D. Vertangen, de verjaardags-gelukwensch, twee volwassenen en eenige kinderen in een binnenvertrek, voluit gemerkt. Laat en onbehagelijk specimen van den schilder, die behalve Poelenburg-achtige landschappen met nymphen, ook nog figurenstukjes in den trant van harde Metsu's schilderde. Een voluit gemerkt, vrij goed stuk in dit genre was voor 5 à 6 jaar in den Amsterdamschen kunsthandel. In den zomer van 1902 zag ik het als Metsu en met diens handteekening in een particuliere verzameling te Budapest weer. *f* 740 (Makelaar Groenman).

No 65. Hollandsch strandgezicht, heette S. de Vlieger maar was een door en door karakteristieke Cornelis Beelt, zooals vóór het veilen ook medegedeeld werd. *f* 660 (Olivier).

No 66. Damesportret, toegeschreven aan A. v. d. Werff, maar voluit gemerkt door A. Boonen *f* 310.

No 67. Groot decoratief werkend landschap in een bruinen toon van J. Wijnants *f* 2300 (van de Poll).

No 68. Thomas van der Wilt, portretten van een echtpaar, goed

geconserveerd, doch bont en hard als de werken van Tielius *f* 205 (de Coninck, Brussel).

No 70, Allegorische voorstelling der Liefde, een supraporte, genaamd in de manier van F. Bol, doch naar het mij voorkwam het werk van N. de Helt Stocade *f* 55 (Duits).

No 71. Twee vogelstukken, van Abr. Busschop, voluitgemerkt en 1728 gedateerd, eveneens decoratief behandeld. *f* 100 (dezelfde).

CORN. HOFSTEDE DE GROOT.

Oude Monumenten.

Oude Nederlandsche monumenten.

Op het verlangen van den minister van Binnenlandsche Zaken is den gemeentebesturen verzocht, dat tijdig aan zijn departement bericht zal worden gezonden van elke voorgenomen slooping, verbouwing of herstelling van oude monumenten, bepaaldelijk van raadhuizen, kerken, torens, kasteelen, poorten, merkwaardige gevels, enz. opdat de gelegenheid zal bestaan afbeeldingen en opmetingen te doen vervaardigen.

Met aandrang wordt een beroep gedaan op die medewerking, om te voorkomen dat merkwaardige bouwwerken uit vroeger tijd veranderd of vernield worden, zonder dat daarvan tijdig eenig bericht is gegeven.

De Bouwwereld, 1903 No. 2.

Groote kerk te Arnhem.

B. en W. van Arnhem stellen voor aan de Vereeniging tot restauratie der Groote of St. Eusebiuskerk ten behoeve der restauratie van het Zuidelijke deel der Groote kerk, van het koor tot den toren, een bijdrage van *f* 15,000 toe te kennen, te voldoen in 10 jaarlijksche termijnen: de eerste te betalen in 1905, de laatste in 1914, onder voorwaarde, dat jaarlijks zal worden aangetoond, dat in het vorig jaar voor een bedrag van *f* 9,000 is verwerkt en dat de plannen voor de geheele restauratie vooraf door B. W. worden goedgekeurd.

N. R. Ct. 14 Januari 1903. II. A.

Dordrecht.

Bij het afbreken van het pakhuis Duitschland aan de Kuipershaven te Dordrecht werd een oude gothische muur blootgelegd, die waarschijnlijk deel heeft uitgemaakt van een der oude wachttorens der stad. De muur is bijna een meter dik en de tufsteen hoekstukken, die reeds tot kleine brokken zijn verweerd, wijzen op een hoogen ouderdom.

Ongeveer 10 meter uit den grond is nog een rij van 10 zandsteenen boogvullingen te zien, dik onder de witkalk verborgen. De bogen zijn ongeveer 65 cM. hoog en hebben eene spanwijdte van 40 cM. Het zijn

spitsbogen met vulling van driebladerige klaver; het ornament wijst op een bouw van de 14de eeuw.

De muur, die bij de versiering nog 90 cM. dik is, wordt daarboven slechts 35 cM., hetgeen doet denken, dat dit bovenstuk als borstwering heeft gediend. Waarschijnlijk werd deze door kanteelen bekroond, die later bij den bouw van het pakhuis zijn afgebroken. Aan het trapportaal vindt men een soort uitbouw, die het begin kan geweest zijn van een hoektoren.

De grond behoorde tot de oude stads versterking, daar het eiland van de Wolwevershaven eerst later bij de stad getrokken werd.

Volgens Jan van de Maas, aan wiens artikel in de Dordrechtsche Courant van 16 Januari het bovenstaande grootendeels is ontleend, vermeerderd met eenige inlichtingen ons door den Heer Adr. Schotel aldaar verstrekt, behoort de muur waarschijnlijk tot den Drenckwaertstoren, die ongeveer aldaar heeft gestaan, althans tusschen de Schrijverstraat en de Palingstraat. Dit vermoeden wordt verstrekt door een transport van 1 Mei 1651, waarin nog wordt gesproken van »zekere huysingen, erven, kelders, pakhuisen, *thoorn* ende andere toebehooren."

Het fragment moet verdwijnen voor de voorgenomen uitbreiding van de pastorie, doch een der togen zal althans voor het Museum Oud-Dordrecht gereserveerd worden en op last van den directeur van gemeentewerken is tijdig voor het vervaardigen van goede opnamen gezorgd.

J. C. OVERVOORDE.

De Kerk der R. K. Gemeente te Halsteren.

Wanneer wij halverwege Bergen-op-Zoom—Tholen de stoomtram verlaten, om ons langs een zijweg naar het op tien minuten afstands gelegen plaatsje Halsteren te begeven, zien wij het dorp met zijn kerkgebouw tegen de helling van eenen heuvel voor ons liggen.

Dit bedehuis is het doel onzer reis.

Schoon ligt het in de verte op eene verhevenheid, den geheelen omtrek domineerend; de ligging verrast ons, daar wij er niet op voorbereid waren het kerkgebouw op eenen heuvelrug aan te treffen.

Bij het zien der kerk op dezen afstand vertoont zij zich als een éénschepig gebouw met aan de westzijde een niet hoogen toren, doch hoe meer wij het doel van onzen tocht naderen, hoe meer het kerkgebouw eene andere gedaante aanneemt, zoodat wij, naderbij komende door de dorpsstraat, ontwaren, dat wij op een afstand slechts het bovengedeelte van het schip en van den toren boven de dorpshuizen hebben waargenomen.

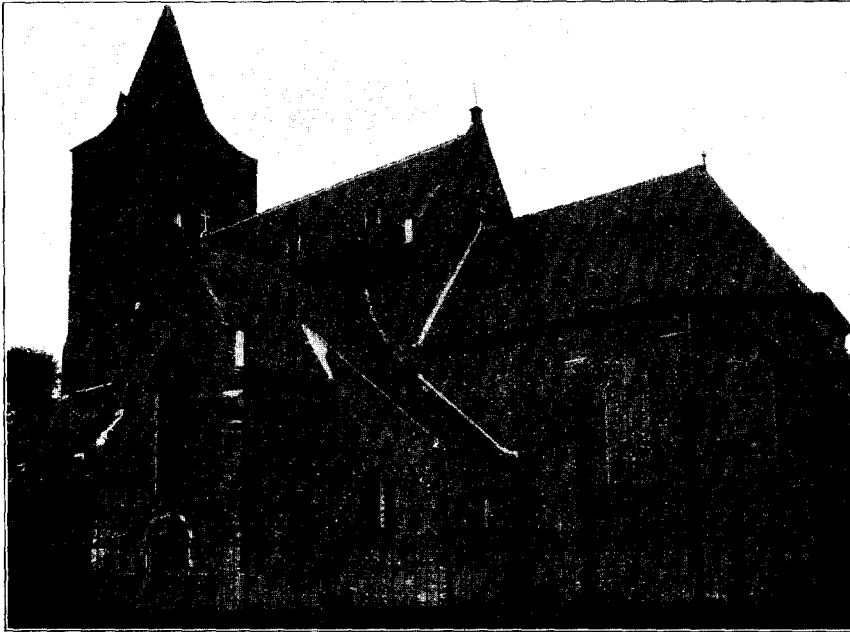
Door de straat gaande bemerken wij slechts een gedeelte der kerk, doch aan het einde daarvan zien wij ons onverhoeds voor het geheele kerkgebouw geplaatst.

Heeft op een afstand ons de ligging verrast, thans zijn wij verwonderd

een zoo schoonen bouw voor ons te zien, een gebouw hetwelk door de groepeerling zijner onderdeelen een werkelijk schilderachtigen aanblik oplevert. Ja, de kerk, voor welke wij thans staan, is een fraai gebouw en eene nadere beschouwing voorzeker waardig.

Wij laten daarom van dit bedehuis onderstaande beschrijving volgen:

Deze R. K. Kerk, aan den H. Quirinus toegewijd, ligt georiënteerd en bestaat uit een vijf traveés lang middelschip met zijbeuken, waarvan de beide oostelijke vakken zijn uitgebouwd, zoodat daar een zgn. transept is verkregen. De toren, aan de westzijde van het schip gelegen, wordt ten

noorden en ten zuiden door de zijbeuken ingesloten; hij staat meer dan eene traveé-lengte in het schip, waardoor dit kerkdeel feitelijk op vier traveés-lengte is teruggebracht.

Een triomfboog scheidt het drie traveés lange koor van het schip, terwijl de koorafsluiting gevormd wordt door drie zijden van een zeshoek.

In den hoek, die gevormd wordt door den zuidmuur van het koor en den oostwand van het zuidertransept, ligt de oude sacristij, terwijl eene nieuwe gebouwd is aan de noordzijde van het koor tegen het noordertransept.

De eenige toegang tot de kerk is vanaf de westzijde door den toren; ten gerieve van het publiek is aan de buitenzijde een steenen portaal gebouwd.

De toegang door de nieuwe sacristij is uitsluitend voor de bedienaars der kerk.

Wij laten hier voor hen, die daarin belang stellen, eenige maten volgen:

Het schip is lang vanaf den toren tot aan den triomfboog 16,26 M., zijne breedte bedraagt 7,27 M.

De zijbeuken zijn ieder breed 3,33 M.; de volle lengte der vijf traveés is 22,46 M.; de zgn. transepten zijn 4,16 M. breed, terwijl de totaalbreedte der kerk in de transepten gemeten 23,77 M. bedraagt.

Het koor is 7,12 M. breed en zonder zijn afsluiting 8,80 M. lang. De oude sacristij meet inwendig 3,06 M.—3,67 M. De toren is uitwendig 6,94 M.—6,94 M., inwendig 3,75 M.—3,75 M., zoodat de muurdikte op 1,60 M. is gebracht.

Vervolgen wij thans onze beschrijving.

Het schip wordt door sierlijke ronde kolommen van witten steen, waarover spitsboogvormige spaarbogen zijn aangebracht van de zijbeuken gescheiden. Deze kolommen bezitten basementen en kapiteelen, welke laatste op de gebruikelijke wijze met koolbladornementen zijn versierd. Doordien het middelschip van bovenvensters is voorzien, moest de afdekking vrij hoog zijn; zware moerbinten, waarover kinderbintjes en een zoldervloer, dekken het schip vlak af. De onderkant is thans gestucadoord. Het koor heeft eene mindere hoogte, het bezit een gestucadoord houten gewelf van een niet uit te drukken vorm, den spitsboogvorm heeft men echter willen navolgen.

Ook de transepten hebben een dergelijk gewelf, terwijl de zijbeuken stucco-gewelven bezitten, rechtstreeks tegen de kapspanten aangebracht.

De sacristij is nog voorzien van haar oorspronkelijk kruisgewelf, rustende op geprofileerde ribben, terwijl de toren eveneens zijn oud steenen gewelf behouden heeft. Dit laatste bestaat uit een spitsboogvormig tongewelf, loopende van oost naar west; het dekt de gelijkvloersruimte. Dergelijke gewelven komen in Nederland zeer zelden voor.

Heeft de kerk inwendig door het verlagen der dakschilden in hare houten gewelven veranderingen ondergaan, aan de buitenzijde vertoont zij zich nog in hare oorspronkelijke gedaante.

Het koor heeft vijf spitsboogvormige vensters, de meeste zijn nog voorzien van hunne primitieve traceeringen. Het vensterprofiel bestaat uit een halven vensterpost met twee schuine zijden. De deklijst der plint en de waterlijst onder de vensters zijn geheel van witten steen, terwijl in de vensterprofielen blokjes witten steen spaarzaam zijn ingemetseld. Aan de zuidzijde van het koor is in een der contreforten een 40—50 cM. groote steen met inscriptie ingemetseld. Bij den bouw der nieuwe sacristij is een contrefort weggebroken.

Opmerkelijk is het, dat het benedengedeelte van het koor en der oude sacristij tot op 63,5 cM. boven de plint uit een grootere en roodere steensoort bestaat dan het hooger gelegen metselwerk.

Eerstgenoemde steensoort komt overeen met die van den toren, terwijl de tweede steensoort gebruikt is bij den bouw der geheele kerk.

Het schip met de zijbeuken en de transepten verraden een lateren bouwtrant. De vensters zijn rijker geprofileerd en geheel van witten steen, de vensterbogen zijn, met uitzondering der bogen in de transeptvensters, geen spitsbogen meer, de plintlijst heeft een later profiel dan die van het koor, terwijl in de contreforten vele blokjes witten steen voorkomen.

In het zuidertransept werd een ellipsvormig getoogden toegang aangebracht. De toren, tot aan de waterlijst opgetrokken uit dezelfde steen soort als het benedengedeelte van het koor, heeft nog verschillende spitsboogvormige vensters, waarvan de meeste echter zijn dichtgemetseld.

Het gedeelte boven de waterlijst vertoont aan elke zijde twee galmgaten, aan deze openingen en op de hoeken is van witten steen een ruim gebruik gemaakt.

De toren wordt door een vrij hooge, van een vierhoek in een achthoek overgaande, spits gedekt.

In de kerk zijn geen noemenswaardige bijzonderheden. Wij kunnen alleen aanstippen dat het 18de eeuwse orgel gedragen wordt door een onderstel van vier gecaneluurde houten kolommen, die door rondbogen met elkander verbonden zijn. Tusschen deze rondbogen komen 17de eeuwse schulp- en fruitornementen voor. Het geheel is gedateerd van 1643.

Omtrent de geschiedenis van den opbouw der kerk zou, indien wij verplicht waren deze uit archiefstukken te putten, niet veel vallen mede te deelen. Voor zoover ons bekend is, zijn dergelijke stukken niet aanwezig.

Meestal echter kan de geschiedenis van den bouw door den ingewijde gelezen worden uit de verschillende steensoorten, uit de profileeringen of uit de groepeerings der onderdeelen met de aan- en dichtmetselingen, in één woord, de bouwgeschiedenis van een gebouw is meestal te vinden door bestudeering en ontleding van het bouwwerk.

Zoo zien wij hier, dat de oorspronkelijke kerk uit de 14de eeuw dagteekent. De toren tot aan de waterlijst met het ondergedeelte van het koor behoreen tot dit tijdvak. In den torenmuur zijn, direct onder de waterlijst, aan alle zijden de oude galmgaten, alhoewel dichtgemetseld, nog aanwezig. Zij wijzen er ons op, dat daar ter plaatse in den oorspronkelijken niet hooger geweest zijnden toren een of meer klokken gehangen hebben. De kerk was énschepig, had de breedte van het middelschip, de lengte van af den toren tot aan ons koor, en dezelfde koorafsluiting als de nog bestaande.

Deze kerk, van een eentonigen vorm, was zeker te klein geworden voor de zich uitbreidende gemeente; zij werd tot op de fundeering afgebroken behalve het benedendeel van het koor, op welks gedeeltelijk behouden muren het nieuwe koor werd opgetrokken. De in het koorcontrefort ingemetselde steen geeft als datum aan het jaar 1457. Wij lezen n. l. de navolgende regelen in Gothische letters in den steen gekapt:

»desen choer was ghe
 »maect int jaer os herr
 »doen men screef du □ 1)
 »sent vier hondert en
 »sueve en viftich.

Het koor werd niet veel hooger opgebouwd dan de 14de eeuwsche kerk; wij weten dit, omdat ons de nokhoogte der oorspronkelijke kerk, als vallende bij en tusschen de nog aanwezige oude galmgaten in den toren, bekend is.

Zoodra het koor met de sacristij in gebruik was, werd het schip met de zijbeuken aangevangen, en eerst nadat de kerk eenige tientallen jaren voltooid was, werden de transepten gebouwd. Dat deze niet tegelijk met het schip en de zijbeuken zijn onder handen genomen, kan men zien, doordien de beide oostelijk gelegen vensters van het middelschip ter wille der transeptnokken moesten dichtgemetseld worden. Toen door de verbouwing der kerk in de tweede helft der 15de eeuw deze een beduidend grooteren omvang en hoogte verkreeg, kon men den oorspronkelijken toren niet op zijne oude hoogte behouden; hij werd daarom, na toemetseling der toen overtoellig zijnde oude galmgaten verhoogd en van eene spits voorzien.

In dit verhoogde gedeelte werden daarna de klokken geplaatst.

Thans vinden wij er twee, terwijl naar beweerd wordt eene oude klok, reeds jaren herwaarts, is overgebracht naar de gemeente Poortvliet. Wij zijn niet in de gelegenheid geweest deze mededeeling te controleeren. De oudste nog aanwezige klok is 0.60 M. hoog en 0.73 M. in diameter. Het opschrift in Romeinsche letters luidt:

»Ghegoten t. antwerpen bij Francaois fievet int jaer ons heeren 1653." Lager op de klok vindt men twee verbonden wapens, waaronder de woorden »Zollern" en »Bergh". Aan de tegenovergestelde zijde leest men: »S martinus van halteren."

De tweede klok is 1.18 M. hoog en 1.37 M. in doorsnede. Zij komt uit de klokkengieterij der heeren Petit en Fritsen en draagt het jaartal 1891.

Inwendig was de kerk na hare voltooiing zooals zij zich nu nog vertoont, echter met dit onderscheid, dat alle gewelven sierlijk in hout, in rond- of spitsboogvorm, waren uitgevoerd. Dit was mogelijk, doordien de nokken der daken oorspronkelijk hooger waren, de nok kwam o.a. overeen met de onderzijde der tegenwoordige galmgaten van den toren.

Sporen van een half rond houten gewelf zijn onder de kap tegen den torenmuur nog even zichtbaar.

De kerk, die na de reformatie in handen der hervormden kwam, bleef, van binnen voorzien van hare 15de eeuwsche gewelven, in ongeschonden toestand tot 1747, in welk jaar zij door krijgsgeweld gedeeltelijk werd

1) Achter »du" is een ingediept vierhoekje. Kan daar een u of een s zijn weggekapt, zoodat dusent zou zijn geweest duusent of dussent.

vernield. In dit jaar n. l. verloor de stad Bergen-op-Zoom, die zich beroemen kon, dat zij nimmer door belegering was ingenomen, deze eer. Den 12den Juli werd zij door omtrent 15 of 16 duizend Franschen onder den graaf van Löwendal berend, die, drie dagen naderhand aanmerkelijk versterkt zijnde, de loopgraven opende en haar den zosten dier maand begon te beschieten. Hiermede werd, bij een geweldig vuur van weerskanten en het springen van vele mijnen, acht weken volhard. Eindelijk, nadat Bergen-op-Zoom een geregeld beleg van 63 dagen doorstaan had, werd die vesting den 16en September zeer onverwacht bestormd en stormenderhand ingenomen.

Natuurlijk hebben behalve de stad ook de omliggende gemeenten van dezen strijd de lasten ondervonden, en het is zeer waarschijnlijk naar aanleiding van dit beleg, dat de kerk te Halsteren, deerlijk geteisterd zijnde, in 1750 door ingezamelde liefdegiften weder behoorlijk hersteld en met nieuwe glasramen, vloer, predikstoel en zitplaatsen voorzien kon worden. Zeer zeker zullen toen ook alle daken zijn vernieuwd; zij werden echter niet in den oorspronkelijken toestand teruggebracht, doch verkregen een zwakkere helling, waardoor het onmogelijk werd dezelfde rond- en spitsboogvormige gewelven aan te brengen.

In het jaar 1809 werden de tegenwoordige onooglijke stucco-gewelven gemaakt, waarschijnlijk nadat de Katholieken weer in het bezit van hun kerkgebouw waren gesteld.

Van af dien datum zal ook wel dagteekenen het brutaal wegbreken van het benedengedeelte van den triomfboogpijler, waardoor een onsoliede toestand verkregen is, die zich vroeg of laat zal doen gevoelen.

Het kerkje vormt, zooals men op de bijgaande afbeelding zien kan, een schilderachtig geheel en is dan ook een sieraad voor het dorp.

Op onze veelvuldige reizen door Nederland vonden wij soortgelijke kerkgebouwen hoogst zelden en dan nog slechts in de zuidelijke provinciën. Zoo had de St. Martinuskerk te Tongelre hetzelfde grondplan, en, de fotografieën dier beide kerken naast elkander plaatsend, staat men verwonderd over dezelfde opvatting en uitvoering. Te Tongelre waren de transepten echter tegelijk met de kerk gebouwd en naast de vensters vond men blindvensters, die het geheele gebouw een rijker aanzien gaven. Het is te betreuren, dat deze kerk in 1889 werd gesloopt.

Een tweede dergelijke kerk vond men te Lierop. Hier ontbraken de transepten, terwijl de toren niet door de kerk werd ingesloten. Ook hier waren blindvensters naast de lichtvensters geplaatst.

Deze kerk is thans verdwenen, zij werd in 1892 afgebroken.

Te Nuland-Geffen, aan de lijn 's-Hertogenbosch—Nijmegen, ziet men van af de spoorhalte eene kerk, gebouwd in den geest, zooals de door ons beschrevene. Zij is echter eenige jaren geleden verbouwd.

Zien wij hieruit dat de meest typische kerkgebouwen successievelijk verdwijnen of door verbouwing een ander aanzien verkrijgen, ook over

onze kerk, waarvan wij een kort overzicht gaven, is het doodvonnis geteekend.

Het kerkbestuur is n.l. door aankoop eigenaar geworden van een zijns inziens geschikt terrein, waarop het binnen kort een kerkgebouw wil doen verrijzen, niet, omdat de oude bouwvallig is, doch omdat zij, wegens uitbreiding der gemeente, het aantal geloovigen niet meer bevatten kan.

En, is eenmaal de nieuwe kerk daar, dan zal, om onderhoudskosten te voorkomen, of om andere financiële redenen, de oude gesloopt worden.

Zoo gaat het steeds met onze monumenten.

Vermindert het aantal kerkbezoekers, fluks wordt de kerkruimte door schotten of muren verkleind, of, wat erger is, een gedeelte wordt afgebroken, om de kerk daardoor voor den dienst gezelliger in te richten. Wordt daarentegen het ledental grooter, dan moet eene nieuwe kerk verrijzen of de oude wordt vergroot, soms onoordeelkundig, zoodat het gebouw voor altijd verknoeid is, soms met veel talent, doch steeds zóó dat het typische, het oude cachet verloren gaat.

En hoe menigmaal zou een degelijk kerkgebouw met een weinig goeden wil der bestuurderen behouden kunnen blijven!

Zoo ook hier.

Is met goeden wil van het Roomsche Katholiek parochiaal kerkbestuur te Halsteren er niet iets op te vinden, om dit zeer typisch merkwaardig kerkgebouw ongeschonden, dus zonder verbouwing, te behouden?

Kan niet op eenigen afstand eene kapel gebouwd worden met geregelde kerkdiensten? Dit zou, dunkt ons, in de eerste plaats de verafwonende buitenlieden ten goede komen, en is ons inziens het eenige afdoende middel, om het kerkgebouw uit sloopershanden te houden.

En onaangetaast dient zij te blijven; elke vergrooing, hoe artistiek ook bedacht en uitgevoerd, zal het typische, het schilderachtige, dat in dit gebouw gelegen is, en dat haar juist daardoor zulk een waarde geeft, doen verloren gaan.

Het is daardoor noodig, dat zich nu reeds stemmen doen hooren, om te protesteeren tegen den voorgenomen afbraak of verbouwing van dit kerkgebouw.

Meermalen wordt, wanneer een monumentaal gebouw gevaar dreigt, door vereenigingen en genootschappen, die zich op oudheidkundig gebied bewegen, protesten en verzoekschriften gezonden aan de desbetreffende beheerders. Dit is zeer prijzenswaardig, doch meestal bereiken deze geschriften den geadresseerde te laat, omdat reeds met de slooping is aangevangen of, omdat de voorgenomen slooping niet meer kan tegengehouden worden.

Welnu, noch van het een, noch van 't ander is hier sprake. De vereenigingen en genootschappen, hierboven bedoeld, kunnen thans nog verzekerd zijn, dat hun optreden op tijd geschiedt. Wanneer zij krachtdadig hunne stem doen hooren tegen het onnoodig sloopen der Halstersche kerk, bestaat de mogelijkheid, dat het kerkbestuur, zijne dwaling nog tijdig inziende, andere

plannen beraamt en op die wijze medewerkt tot behoud van het niet genoeg gewaardeerd kerkgebouw. En mocht, wat wij niet denken, het R. K. Kerkbestuur zich niet storen aan de eventueel in te zenden verzoekschriften, en voortgaan met de slooping van het kerkgebouw voor te bereiden, dat men zich dan met bescheiden vrijmoedigheid wende tot zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid den bisschop van Breda, onder wiens diocees Halsteren behoort; genoemde kerkvoogd heeft reeds vroeger getoond prijs te stellen op het behoud van oude monumentale kerkgebouwen en bezit de macht het vernielingswerk te voorkomen.

Wij hopen echter, dat het kerkbestuur van Halsteren nog tijdig zal beseffen, dat de slooping van het kerkgebouw een grof vandalisme is, en dat het in deze eene oplossing vinde, waardoor het bedehuis, waaraan voor velen herinneringen zijn verbonden, nog lange jaren voor het nageslacht bewaard blijve.

's-Gravenhage, 6 Januari 1902.

ADOLPH MULDER.

Kloosterkerk te Middelburg.

Door Kerkvoogden der Ned. Herv. Gem. te Middelburg is aan den Gemeenteraad medegedeeld, dat zij voornemens zijn om de Kloosterkerk aldaar, die sinds enkele jaren buiten gebruik is gesteld en groote restauratiekosten eischt, te doen afbreken. B. en W. hebben besloten om de hulp van de regeering in te roepen om afbraak te voorkomen en te trachten dit historisch gebouw, gelegen op het Kloosterkerkhof en grenzende aan den Abdijtoren en de Nieuwe kerk te laten restaureeren.

N. R. Ct. 23 Jan. 1903.

De kraak te Oosterend en het Edo Wimken-Denkmal te Jever.

In de Friesche kerken vindt men nog heel wat kunstwerken uit het renaissance-tijdperk. Het zijn bijna uitsluitend grafzerken, waaronder prachtig werk, exemplaren met overbluffenden rijkdom van ornament; want er waren in dien tijd weinig zaken waar de adel meer geld voor over had. Omtrent de vervaardigers weten wij weinig. Enkelen zijn bij name bekend: Pieter Dirkz, Pieter Claesen, Vincent Lucas, van wiens hand men zerken vindt in de kerken van Blija, Wirdum en Franeker, o. a. gedateerd 1552 en 1558. Andere beeldhouwers laten ons zoeken naar eene juiste aanvulling hunner initialen.

Is er over deze meesters weinig geschreven, toch moeten wij reeds eene vergissing herstellen, begaan door den verdienstelijken kunsthistoricus van Bolsward¹⁾. »Deze vond op een mooien grafsteen, in de Martini-kerk aldaar, het jaartal 1620 en den vollen naam »Hans Schunnema''. De heer van der Meulen noemt hem een Fries, denkelijk omdat de naam op »ma''

1) M. v. d. Meulen, Bolsward's kunst en kunstgeschiedenis, blz. 69.

eindigt. Nu zou ik Friesland niet graag berooven van een artiest, maar toch kan ik niet nalaten een »n'' minder te zien en een streepje boven de »a'', waaruit volgt dat bedoelde meester aanspraak maakte op den naam Hans Schuneman. Friesland zal hij wel niet als zijne »Heimath'' beschouwd hebben.

Een negental van bovenbedoelde grafzerken zijn in 1875 namens het Friesch Genootschap gepubliceerd in het plaatwerk »Friesche Oudheden'', dat zijn ontstaan dankt aan het initiatief van Eekhoff, die, het mag wel weer eens gezegd worden, veel pionierswerk heeft verricht op het veld der Friesche kunstgeschiedenis, meer dan iemand anders. Jammer, dat de krachten, om uitvoering te geven aan de wenschen van zijn ruimen blik hem wel eens te kort schoten, en hij slaagde er lang niet altijd in om anderen, die hij er beter toe in staat achtte, aan het werk te zetten.

Uit den renaissance-tijd is er nog een ander beeldhouwwerk bewaard gebleven, dat in zijn soort eenig is in de kerken van Friesland. Ik bedoel de kraak of galerij in de kerk te Oosterend, een dorp gelegen tusschen Sneek en Franeker.

Men stelle zich voor eene overwelfde galerij, die het koor afscheidt van het schip der kerk, eene galerij, die rust op acht korinthische zuilen, aan weerszijden drie doorgangen vormend, door aanvulling boogvormig. Het geheel is uitgevoerd in rijk gebeeldhouwd eikenhout.

Eekhoff liet deze kraak reeds in 1864 voor het Genootschap afteekenen. Tien bladen met zes-en-dertig détails berusten nog in portefeuille, de vóór- en achterzijde werden daarentegen gereproduceerd in de Friesche Oudheden.

Omtrent den artiest deelt Eekhoff niets mede. Galland, die op zijn voetspoor een halve pagina aan de kraak gewijd heeft, schrijft haar toe aan Friesche »Antik Snyders 1).'' Wij vinden bij Eekhoff wél een jaartal: 1554, waarop het berust komen wij niet te weten.

Zoo stond het met deze galerij, toen in 1897 bij het Friesch Genootschap een schrijven inkwam van Dr. G. Sello, groothertooglijk archiefraad te Oldenburg, die verzocht inzage te mogen nemen van de boven bedoelde détailteekeningen, vermeld in den tekst der »Friesche Oudheden''.

Men had in Oost-Friesland opgemerkt, dat er verwantschap bestond tusschen de door Eekhoff afgebeelde galerij en het beroemde Edo Wimken-Denkmal in de kerk te Jever. Het eerst werd dat gezegd door Kohlmann 2), een vermoeden, dat bijna tot zekerheid werd, toen aan den onderbouw van het genoemde Jeversche Mausoleum een relief ontdekt werd, dat in 1836, door een »vandalisme restaurateur'' aan het oog onttrokken was.

Wij ontvingen van Dr. Sello een foto van dit relief, dat in de hoofdlijnen geheel overeenkomt met één der afbeeldingen in de »Friesche Oudheden'' en verder het monogram H-H vertoont, dat ook elders

1) Die Renaissance in Holland. Berlin, 1882, blz. 25 en vv. Zie ook zijne Gesch. d. Holl. Baukunst und Bildneri, 1890, blz. 81 en 601.

2) Jahrbuch d. Geselsch. f. b. K. zu Emden, VI, Hft. 2, p. 174.

voorkomt, op andere onderdeelen van het Edo Wimken-Denkmal. Het ontwerp voor dit monument, hierover werden de Duitsche kunsthistorici het eens, is, direct of indirect, toe te schijven aan het atelier van den bekenden Cornelis Floris, beeldhouwer te Antwerpen († 1575).

De door Cornelis Floris uitgegeven bouwkundige plaatwerken: »Veelderley veranderinghe van grotissen ende compartimenten. . . .» 1556, en »Veelderley nieuwe inventien van antycksche sepulturen. . . .» 1557, dienen tot basis voor bovenbedoelde eenstemmigheid.

Toen men eenmaal, van Jever uit, den weg gevonden had naar het atelier van Cornelis Floris, kwam Prof. Ehrenberg te Königsberg ¹⁾ tot de vernuftige conjectuur dat de letters H H de initialen waren van Heinrich Hagart, een beeldhouwer, die tot 1563 werkzaam was bij Cornelis Floris te Antwerpen.

Deze Hagart moet een man van naam geweest zijn, want in 1563 werd hij uitgenoodigd om te werken aan het mausoleum voor Keizer Maximiliaan te Innsbruck ²⁾.

Maar — conjecturen blijven conjecturen! Het is dus verklaarbaar, dat Dr. Sello nadere inlichtingen vroeg omtrent de kraak te Oosterend, die zoo overeenstemde met het door hem gevonden relief. De gevraagde teekeningen zijn hem toegezonden; het Genootschap stelde een onderzoek in naar 16e eeuwse kerkvoogdijrekeningen en er ging een brief, met een postzegel voor antwoord, naar den toenmaligen predikant van Oosterend. Men kwam echter geen stap nader tot de oplossing van het vraagstuk: de teekeningen leverden niets op, Oosterendsche rekeningen bestonden er niet van zoo ouden datum en de predikant, — die verdiende een stuiver.

Daar is het toen bij gebleven, totdat ik in den zomer van 1901 toevallig per fiets in de nabijheid van Oosterend kwam en mij de nog altijd niet definitief beantwoorde vraag van den Oldenburgschen archivaris herin-

1) Repertorium f. Kunstwissenschaft XXII, Hft. 3, 1899.

2) Zie het artikel van Dr. Sello in de Weser-Zeitung v. 6 Nov. 1901.

nerde, de vraag »hoe Eekhoff aan het jaartal 1554 kwam.» Afscheiden daarvan, was de gelegenheid te mooi om de kraak niet eens, uit eigen oogen, te gaan zien.

De koster was spoedig bij de hand, de sleutel draaide in het slot, de deur van het koor ging open, ik stond voor de kraak. Het eerste wat mijn aandacht trok was het jaartal 1554, maar dat was het niet wat mij verraste, wèl de wijze waarop het was aangebracht: het stond *in* een letter H, de 15 bóven het middenstreepje, de 54 er ónder. Ik had dus niet alleen het jaartal, maar ook een monogram of initiaal, staande aan het eind van het lange latijnsche opschrift, vermeld door Eekhoff, vertaald door Ottema en zichtbaar op de plaat in de »Friesche Oudheden.»

Het lettertype is bijzonder keurig van lijn, monumentaal en van eene gelukkige grootte. Een oogenblikje later kwam er een nieuwe verrassing: aan het slot der inscriptie, vóór de H. met het jaartal, stuitte ik op »Hein'., dat daar stond alsof het met het volste recht bij de vorige woorden behoorde, in letters van hetzelfde type. Ik twijfel niet of de vrome Oosterenders zullen dit woord altijd voor echt latijn hebben aangezien. Achter »Hein' staat een afkortingsteeken. Op de litho bij Eekhoff is deze voornaam duidelijk weergegeven; de H, met het jaartal, eveneens zichtbaar op de origineele teekening van A. Martin, is daarentegen door den lithograaf zeer kunstiglijk in de schaduw gezet.

De vondst was niet onaardig: Hein. H. te Oosterend en H—H op het Edo Wimken-Denkmal! De conjectuur betreffelijk de verwantschap der monumenten bleek volkomen juist te zijn en verder is men gekomen van »H—H = Heinrich Hagart' tot »Hein. (afkortingsteeken) H = Heinrich Hagart'. Dr. Sello, de pater intellectualis van deze ontdekking, schreef mij in zijne opgetogenheid »durch sie ist die Frage nach dem Verfertiger des Edo Wimken-Denkmal's so gut wie endgültig entschieden und zugleich der Meister des Oosterender Kunstwerkes definitiv festgestellt'.

Het bestellen van prachtzerken, die wel gedeeltelijk, maar volstrekt niet uitsluitend door Friesche meesters bekapt werden, deed de Friesche heeren relatiën aanknoopen met beeldhouwers uit andere streken, vooral in een tijd toen er meer verband was tusschen Noord en Zuid en zoo kan het ons niet verwonderen, in eene Friesche kerk, het werk van een *Antwerpsch* meester aan te treffen.

Het Edo Wimken-Denkmal, dat ontstond in de jaren 1561—1564, is m. i. interessanter dan de kraak te Oosterend. De bestelling was belangrijker, er was meer van te maken. Ook heeft er nog een tweede meester aan gewerkt, een monogrammist P. H. De conceptie is grootsch: gedragen door zes kariatyden ligt daar de ridder, ver verheven boven het aardsche, ongenaakbaar voor het nageslacht, dat op eerbiedigen afstand gehouden wordt door de balustraden.

Waar hebben wij zoo iets in Nederland? De détails laat ik daar, die moeten hier en daar niet vrij van plompheid zijn.

Bij de kraak is de ornamentale rijkdom zeer groot, fantastische maskers en koppen, wapenrokken, zelfs geheele voorstellingen uit de heilige schrift, wel wat op te kleinen schaal, naar verhouding van den afstand waarop zij gezien moeten worden. Voor eene beoordeeling van de artistieke waarde van het snijwerk zijn de platen in de »Fr. Oudheden'', die een totaal indruk geven, geheel onvoldoende. Enkele détails mochten wel eens afgegoten worden, ik meen, dat het dan voor het eerst zal geschieden.

De eene kant van de kraak zit, indien ik mij wel herinner, netjes in de verf. De koster laat niet na u daarop attent te maken. Een mooi karwei voor den dorpsartiest! Mij wilde dat evenwel minder bevallen; maar dat is een kwestie van smaak, waarover immers niet valt te twisten, althans niet met een koster.

Leeuwarden, 5 Jan. 1903.

P. C. J. A. BOELES.

Omloop van St. Marie te Utrecht.

Volgens de *N. R. Ct.* van 31 Januari II. B. zal de restauratie van den omloop van St. Marie te Utrecht van rijkswege ter hand genomen worden. De kleine woningen achter den tuin van het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen zullen tijdelijk voor de bureau's van den rijksbouwkundige worden in gebruik genomen en na alfloop der werkzaamheden worden afgebroken.

Kerk te Wadenoyen.

Gaarne voldoen wij aan het verzoek tot rectificatie van het uit de Tielsche Courant in het vorig Bulletin overgenomen bericht. De heer van Riemsdijk wijst er ons op, dat reeds in November door hem in een ingezonden stuk in de *N. R. Ct.* werd verklaard, dat er geen sprake is van het ophalen van verkleurde gedeelten der muurschildering en het volstrekt niet in het plan ligt om aan de schildering zelve te raken.

Volgens »der Burgwart'' van Januari 1903 zijn door den Zwitserschen architect Naef de volgende teekens voor restauratiewerken (Zie Bulletin IV. 1 bl. 13) voorgesteld: *r. f.* (restoration facsimile); *r. l.* (restoration libre) en *r.* met jaartal voor geheel nieuwen bijbouw.

Korte Mededeelingen.

Nog iets over Moes' Iconographia Batava N° 130 en Jan Mostaert.

Nu de heer H. G. A. Obreen, de personen heeft aangewezen die op het door den heer Moes en anderen thans aan Mostaert toegeschreven stuk voor komen, kan het der moeite waard zijn, daaraan nog een woord toe

te voegen omtrent den aard van dit werk, die door beide heeren niet voldoende is ingezien, waardoor zij ook den tijd, de een vóór 1501, de ander kort er na, niet juist hebben bepaald.

De schilderij is blijkbaar een *tabula mortuaria*. Niet wegens het voorkomen van al die portretten in die voorstelling van het laatste oordeel, waar de zielen naar de brug hollen als badende jongens naar het water, maar omdat alle drie de vrouwen een *weduweschild* voeren.

Dit verklaart ook de keus der afgebeelde lieden. Had Gijsbert van Duvendoerde zelf dit tafereel laten maken, dan ziet men niet recht in waarom hij daarin, behalve zichzelf met vrouw en kinderen, juist de ouders van zijn vrouw en haar grootouders van vaders kant heeft opgenomen.

Veeleer is deze bijeenvoeging te verklaren, wanneer wij aannemen dat Anna van Noordwijk met haar moeder en grootmoeder, alle drie als weduwen achter gebleven, gezamenlijk dit stuk lieten schilderen voor het zielenheil hunner overleden echtgenooten.

Het is dus niet slechts geschilderd na 1501, toen Jan van Noordwijk eene Raephorst als weduwe achterliet, maar ook na den dood van zijn zoon Jacob, wiens weduwe van der Beets heette en van hun schoonzoon Gijsbert van Duvendoerde in 1510 overleden.

Wanneer Jacob van Noordwijk stierf weet ik niet, maar de schilderij zal in elk geval nog wel een jaar of wat na 1510 moeten vallen, wanneer het waar is, dat Anna van Noordwijk in 1503 met Gijsbert van Duvendoerde trouwde. Zij kunnen in die zeven jaren van hun huwelijk best vijf zonen en een dochter gehad hebben, maar dan zou het jongste kind in 1510 toch nog een zuigeling hebben moeten zijn en kon de oudste zoon onmogelijk een bijna volwassen man, die reeds een harnas draagt, wezen.

Laat hij in 1504 geboren zijn dan kan het nauwelijks vóór 1520 geschilderd wezen, maar ook niet veel later, aangezien het jongste zontje er zeker niet ouder dan een jaar of tien uitziet. ¹⁾

Geheel stemt hiermede overeen, dat ook de vorm der triptiek eer op een lateren datum wijst. Men vergelijkte onder anderen het eene altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz (vóór 1526) en dat van Lucas van Leyden 1533, beiden in het Sted. Museum te Leiden.

Het zij mij geoorlooft hier nog even op te sommen hoevele werken in de groep die thans aan Mostaert toegeschreven worden naar het graafschap Holland wijzen.

1. Het altaar van Outermonst te Brussel

Albrecht van Adrichem geb. 1475 te Alkmaar, \pm 1500 gehuwd met

1) Dit laatste betoog blijft ongewijzigd ook al zoude ik mij vergissen in de meening hier weduweschilden te moeten zien en eveneens wanneer de Heer Obreen in het paar Noordwijk—Raephorst ten onrechte de grootouders in plaats van broeder en schoonzuster van Anna van Noordwijk had herkend.

... van der Laen, gevestigd te Haarlem waar hij schepen was. † 1555 en in St. Bavo begraven. ¹⁾)

2. Het altaarstuk thans te Berlijn, boven besproken.

3. Het portret in het Louvre

Jehan de Wassenaere, viscomte de Leyde, chevalier du Thoyson d' or † 1523. ²⁾)

4. Het portret bij Mevr. Hainauer

Joost van Bronkhorst heer van Bleyswijk

Bij dit laatste stemt evenwel de oude naam niet met een U op de knoopen. ³⁾)

Daar tegenover staat alleen het portret te Brussel, dat toch bezwaarlijk zijn eigen portret kan wezen zooals Camille Benoit wil, maar waarvan de benaming Claude de Pontailier lang niet zeker schijnt. ⁴⁾)

En dan nog dit. Reeds lang vóór dat de drie koningen van het Rijks-Museum met Mostaert in verband gebracht werden, heb ik, met anderen, dit werk voor Hollandsch gehouden. Voor mij berustte die meening voornamelijk op de vergelijking van een altaarstukje in het Sted. Museum te Alkmaar, n° 2, eigendom van het R. K. Weeshuis aldaar en waarschijnlijk dus oorspronkelijk te Alkmaar thuis behoorende. Het middenstuk vertoont ook de Aanbidding van de wijzen uit het Oosten op de deuren is Christus geboorte (kerstnacht) en de Vlucht naar Egypte geschilderd.

Een nader onderzoek leert mij dat de overeenkomst niet zoo groot is, dat ik de zwaar beschadigde Alkmaarsche triptiek, zonder meer, aan denzelfden meester zou durven toeschrijven.

Al is de techniek nog die der 15^e eeuw met de kleine barstjes in goed bewaarde gedeelten, de ornamenten vooral zijn van later stijl en oppervlakkiger, meer in den geest van Heemskerk, de beteekenis van de landschappen op den achtergrond, die wel in den zelfden geest zijn, is niet zoo groot.

Des te meer treft de overeenkomst van den knielenden Wijze uit het Oosten met zijn kalen kruin en scherp profiel met grooten neus, die enkel te Amsterdam neer- te Alkmaar opziet voor het kindeke.

Of nu de Alkmaarsche schilder onzen Mostaert heeft nagebootst of dat voor beiden dezelfde priester tot model heeft gediend, laat ik in het midden,

1) Georges H. de Loo (G. Hulin) Catalogue Critique n° 270. De z. g. handtekening E. V. (waartusschen een hart of blad) zal wel betrekking hebben op den man die haar op zijn kleed draagt, evengoed als P(ontius) P(ilatius) en A(nnas) S(acerdos). Hij zal de livrei dragen van E(rodies) V(rcani), Herodes den zoon van Hyrkanus.

2) Camille Benoit, Gazette des Beaux-Arts 1899. I. p. 273, E. Dimier, Chronique des Arts 1901, p. 5.

3) Georges H. de Loo, Catalogue Critique n° 223.

4) J. Th. de Raedt, Mengelingen over Heraldiek en Kunst. Antwerpen. 1894.

daar beide veronderstellingen toch op Hollandschen, misschien zelfs Alkmaarschen oorsprong van het stukje in 's Rijks museum wijzen.

Verder vestigt de Heer Moes nog mijn aandacht op de portretjes van Augustijn van Teylingen ¹⁾ en zijn vrouw Judoca van Egmont van der Nienburch van 1511, die in het Museum Roymans als van Mostaert gelden. Dit moet berusten op de aanteekening van Arent von Buchel, die vermeldt in 1621 te Leiden bij Screvelius, die met een van Teylingen getrouwd was, gezien te hebben ²⁾: »Item een memoritafelken van een seer klein schilderijken goeden ouder, waerin een Maria-beelden met sommige kijnderkens, oock een schoon landschapken met caeboutgens inde cleyne beeldekens, op de dooren stond oock heel verdich na het leven geschildert den ouden Augustijn van Teylingen ende syne huysfrou, men meent dat het van den ouden Mostert mocht sijn, sed incertum id, het landschapken heeft geen versieringe''.

De portretjes te Rotterdam echter zien er niet uit als of zij van de deuren van een altaarstukje afkomstig waren.

Wanneer ik daarvan hier toch de afbeelding geef is het in de hoop dat daarmede de triptiek, die van Buchel zag, mag gevonden worden.

Overeenkomst met het thans aan Mostaert toegeschreven werk schijnt wij niet te bestaan, wel herinnert het mansportet aan dat van Philips den Schoone, zooals wij dat kennen uit de prenten van Pieter de Jode, waar onlangs L. Dimier ³⁾ op wees, en Cornelis Visscher, dat men in de 17de eeuw voor het werk van Mostaert hield.

Amsterdam 8. 2. 1903

J. Six.

Orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar.

In van Arkel en Weissman, Noorhollandsche Oudheden, 2e stuk, 1e gedeelte, blz. 25, wordt bij de bespreking van het groote orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar gezegd: »waardoor een smalle galerij gevormd wordt, waartegen het rugpositief, dat door drie gevleugelde vrouwen gedragen wordt, op weinig fraaie wijze aansluit, zoodat dit wellicht van eene latere vergrooting van het orgel afkomstig was.'' En in het artikel van den heer Weissman over Jacob van Campen in Oud-Holland, 20e jaargang, op bl. 158: »Het rugpositief, dat door drie gevleugelde vrouwen gedragen wordt, sluit op weinig fraaie wijze tegen het overige aan en behoort blijkbaar niet tot van Campens ordonnantie.''

In de bescheiden betreffende den bouw en het onderhoud van het orgel

1) Oud-Holland blz. 150 verbeterd volgens mijn lezing van het handschrift.

2) Augustijn van Teylingen was rentmeester van Egmond, zijn wapen en dat van zijn vrouw Joost Jansd. (van Egmond) werden in 1524 op het kleine orgel in de St. Laurens-kerk overgebracht, zij liggen in die kerk begraven.

3) Chronique des Arts 1903 p. 29.

is niets te vinden, 't welk het vermoeden steunt, dat het rugpositief van eene latere vergrooiting afkomstig zou zijn en niet tot van Campens ordonnantie zou behooren. Men moge van meening verschillen over de wijze van aanbrenging, het is niet te denken, dat een zoo hoogstaand bouwmeester als van Campen geduld zou hebben, dat hierin tegen zijn ontwerp of zijne aanwijzing gehandeld was. Ook is het niet aan te nemen, dat hij van zins is geweest om het groote pijpenfront te plaatsen op twee boven elkander gestelde kolomrijen; dit zou geweest zijn een op stelten zetten, indien geen rugpositief de ruimte boven de onderste zuilenrij vulde. Juist op de hoogte, waarop het geplaatst is, trekt het door fijn snijwerk, rijk verguldsel en bevallige beeldengroep het oog der toeschouwers, veeleer dan het bovenfront, waarvan de afdekking zich schier in het kerkgewelf verliest. En juist daar waar het aangebracht werd is het noodig, zal niet de goê gemeente den met zijne 3 handklavieren, pedaal en talrijke registers, koppelingen en afsluitingen zoo bewegelijken organist in den nek zien; ook noodig tot dekking hiervan, dat de houten kast, waarin het door den organist beheerschte mechaniek zich bevindt, voor zoover het boven het rugpositief zichtbare gedeelten betreft, wit-marmer geschilderd en aan weerszijden met een gebogen lijn verbreed is, aldus een kolossale kraagsteen schijnende, die met de kolommen den zwaren bovenlast helpt dragen.

Eene groote schilderij van het inwendige der kerk in het Stedelijk Museum, welke, blijkens de nog weinige wapenborden of rouwkassen, zeer kort na den bouw van het orgel vervaardigd moet zijn, toont het zooals wij het nu zien, slechts met dit verschil, dat de vroegere deuren van het rugpositief thans ontbreken.

Dat de heer Weissman den schilder der bovendeuren van Everdingen Claas in plaats van Cesar noemt achten wij eene vergissing, die aan de opmerkzaamheid der kundige redactie ontgaan is.

C. W. BRUINVIS.

Muntvondst te Noordwijkerhout.

In December 11. werd te Noordwijkerhout een pot met ongeveer 3500 munten opgegraven, waarvan de oudste uit het eind der 15de eeuw en de jongste van 1572. Waarschijnlijk dus een schat, die tijdens of kort voor het beleg van Leiden in den grond verborgen werd. De zilveren munten hebben verreweg de overhand. Men vindt hierbij een groot aantal oude Brabantsche en Spaansche stuivers van Karel V en van Philips den Schoone, achste en zestiende realen van Ferdinand en Isabella, munten van Holland, Utrecht, Gelderland, Overijsel, Vlaanderen, een groot aantal heele, halve en kwart realen en enkele kruisdaalders van Philips II en enkele andere munten als Kamper schellingen, Groningsche flabben, Engelsche schellingen van Elisabeth en van Hendrik VIII, Fransche testons en een grossus van Frederik Johan George van Saksen. Onder de gouden munten vindt men o. a. Gouden ridders, Nijmeegsche en Luiksche goudgulden,

Angelotten, een Spaansch pistool van 1517, halve realen van Philips II van Overijsel en Holland en munten van Gelderland en Keulen.

Een zevental zilveren en een gouden munt werden als typen van de muntvondst voor het Stedelijk Museum aangekocht.

Dit verwierf ook een gouden huwelijksring van Cornelis Pietersz en Maricken Dierxdochter, waarop de namen zijn gegraveerd tusschen eenige bladversiering: De ring is in den vorm van een slang met ruim drie wendingen. Deze ring is ouder dan de jongste munten, daar deze blijkens het afslijten op een der wendingen geruimen tijd moet gedragen zijn. Waarschijnlijk is deze op 1540 à 1550 te dateeren.

Bij de munten waren nog drie andere geheel gladde ringen, die door den eersten koper terstond zijn versmolten.

J. C. OVERVOORDE.